

Dossier

JACOB KISTEMAKER

De ‘Vader van het Nederlandse Verrijgingsprogramma’, wordt hij vaak genoemd. Maar dat is niet het enige waardoor hij herinnert zal blijven. Hij is omstreken door zijn activiteiten in de Tweede Wereldoorlog.

Jacob Kistemaker is geboren in Kolhorn op 27 april 1917 en gaat natuurkunde studeren in Leiden bij prof. De Haas. Tijdens de bezetting gaan De Haas en Kistemaker samenwerken met Cellastic. Cellastic was in 1936 in Amsterdam opgericht maar verhuisde in 1942 naar Parijs. Het Duitse bedrijf hield zich bezig met het exploiteren van andermans octrooien, werd geleid door een Sonderfuehrer van de Abwehr en bedreef industriële spionage voor nazi-Duitsland. Kistemaker treedt (op verzoek van De Haas?) in januari 1944 in een vaste relatie met Cellastic en reist een aantal keren naar Parijs.

Het in 1970 verschenen boek van Wim Klinkenberg (‘De Ultracentrifuge 1937-1970’) beschrijft tot in detail de geschiedenis van Cellastic, de nazi-wetenschappers die zich bezig hielden met onderzoek naar verrijking van uranium en de contacten van Kistemaker met hen.

Al eerder, in het najaar van 1960, publiceerde dagblad De Waarheid een serie artikelen over het FOM-onderzoek naar ‘de Duitse A-bom’ en de betrokkenheid van Nederlandse wetenschappers (w.o. De Haas en Kistemaker) bij dat onderzoek tijdens de Duitse bezetting. Een aantal demonstraties georganiseerd door de CPN (Communistische Partij Nederland) volgen.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog doet Duitsland, net als Amerika en Rusland, onderzoek naar atoomwapens en als onderdeel daarvan naar de verrijking van uranium door middel van centrifuges. Al vanaf 1942 wordt er, op zeer bescheiden schaal, verrijkt uranium geproduceerd door Harteck en Groth. Een aantal wetenschappers betrokken bij het programma, wordt gevangen genomen (Zippe, Steenbeck, e.a.) en werken verder in Russisch krijgsgevangenschap. Veel van die wetenschappers nemen na de oorlog ook weer deel aan het (Duitse) onderzoek naar de centrifuge en nemen hoge posities in in industrie en onderzoeksinstituten.

Het Jaarverslag van FOM over 1957 vermeldt dat op het gebied van ultracentrifuge “voortgebouwd zal worden op een reeds langer bestaand onofficieel contact tussen prof. Kistemaker en prof. Groth van de Universiteit van Bonn”. Hoofdkritiek op Kistemaker is dan ook dat dat “reeds langer bestaand onofficieel contact” dateert van de Cellastic tijd, dat hij wist met wie hij te doen had in WOII en vanaf 1947 het werk voortzette van Groth. Er heerst vooral in de toen nog grote CPN-kringen angst voor het ‘revanchisme’ van West-Duitsland: Duitsland werkt nog steeds (of weer) aan een atoombom en Nederlandse wetenschappers helpen er nog steeds (of weer) aan mee.

Per 1 januari 1972 trekt Kistemaker zich terug als wetenschappelijk adviseur aan het Ultracentrifuge-project.

Op 21 november 1945 promoveert Kistemaker op: ‘Thermodynamische eigenschappen van helium rond het lambda-punt’. Zijn vaste begeleider, Prof. De Haas is dan nog niet gezuiverd van de verdenking van collaboratie met de Duitser bezetter, en als promotor treedt H.A. Kramers op. Vijf dagen voor de promotie, op 16 november 1945 is Kistemaker, volgens eigen zeggen, na een lang gesprek van de verdenking van collaboratie gezuiverd.

Van dit gesprek is geen verslag zodat niet bekend is op grond waarvan de belastende informatie, die het Militair Bureau voor Wetenschappelijke Inlichtingen ((MBWI) op 4 november aan de zuiveringscommissie had toegestuurd, terzijde geschoven is.

Sterker nog, het is onduidelijk wie hem dan gezuiverd zou moeten hebben. Of zoals dagblad De Tijd signaleert: “De voorzitters van de beide commissies die kort na de tweede wereldoorlog in

Leiden belast waren met de zuivering van hoogleraren, ambtenaren en studenten van de universiteit ontkennen pertinent dat professor Kistemaker ooit door hun commissies gezuiverd is". Verder neemt iedereen eigenlijk steeds weer aan dat 'Kistemaker wel gezuiverd moet zijn, omdat hij gepromoveerd is'. Het parlement krijgt bij het debat hierover het dossier niet te zien en gaat daarmee akkoord: alles gaat "in de daarvoor bestemde doofpot".

Kistemaker is altijd blijven ontkennen dat bekend was (bij hem tenminste) dat Cellastic een Duitse spionage-organisatie was. Ook Lou de Jong schrijft dat in z'n standaardwerk 'Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog': "Wij achten het plausibel dat noch De Haas noch Kistemaker er weet van had dat Cellastic aan de Abwehr aangehaakt was". Maar schreven ze: "Hij (Kistemaker) maakte Cellastic op enkele vindingen attent die voor de Duitse oorlogsindustrie van belang konden zijn". De Jong weigerde echter wel onderzoekers en ook Kamerleden inzage van bij het RIOD aanwezig dossiers over Cellastic.

Het is dus essentieel of Kistemaker wel of niet wist (kon weten) dat Cellastic een Abwehr spionage organisatie was.

Pas in 1990 kreeg een politicoloog (voor het eerst) inzage in de geheime Cellastic-dossiers. Toen bleek dat Kistemaker bij terugkeer uit Parijs in april 1944 van De Haas te horen kreeg: "Het is nu absoluut zeker dat Cellastic een Duitse spionage-instelling is, in de vorm van een mantelorganisatie. Het wordt tijd dat we er een eind aan maken. Ik vertrek en je zult mij deze oorlog niet meer zien. Jij moet je dekken. Verbreek de verbinding." Maar Kistemaker deed dat niet, integendeel; aan een Cellastic contactman bleef hij zijn diensten aanbieden, totdat Cellastic eind juli 1944 zelf het contact verbrak.

Maar Kistemaker was vaker omstreden: In oktober 1975 wordt bekend dat hij (met geld van het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen), een (geheim) bezoek aan de Apartheidsstaat Zuid-Afrika heeft gebracht om te zien wat er voor Nederland eventueel te verdienen zou zijn. De leverantie van reactorvaten voor Zuid-Afrika is net door binnen- en buitenlandse oppositie niet doorgegaan.

In januari 1976 krijgt Kistemaker (toen de directeur van FOM) een gevoelige tik op z'n vingers door een rapport van een commissie die onderzoek doet naar ongeoorloofde druk op wetenschappers. Volgens het rapport oefende hoogleraar Kistemaker in 1974 sterke en ongeoorloofde druk uit op promovendus Turkenburg, om kritische artikelen over kernenergie te stoppen. Anders, zo zei hij, zou "promotie in gevaar komen".

Kistemaker gaat in mei 1982 met pensioen als FOM-directeur; hij is dan net 65 geworden. Hij heeft die functie dan vanaf 1953 bekleedt. Als erkenning stelt FOM dan een driejaarlijkse Jacob Kistemakerprijs in: Het is een prestigieuze prijs die 'Nederlands werk op het gebied van de natuurkunde dat het meest dienstbaar is aan andere wetenschappen, aan de techniek, aan de industrie of aan de samenleving in het algemeen' bekroond.

Jacob Kistemaker overlijdt op 28 mei 2010 op 93-jarige leeftijd in Bilthoven.

(links naar documenten zijn te vinden in de chronologie)